

KUR'AN ÖĞRETİM TARİHİ VE ÖĞRETİM KURUMLARI

Abdurrahman ÇETİN*

ÖZET

Kur'an öğretimi, müslümanlar üzerine farz-ı kifâyedir. Bu bakımdan, bir toplum içinde bir grup müslümanın, Kur'an öğretimiyle meşgul olması gerekmektedir. Ayrıca bu işle meşguliyet, âyet ve hadislerle teşvik edilmekte ve bir "ibâdet" olarak değerlendirilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in inzâliyle başlayan Kur'an öğretimi, günümüze kadar, hem yazılmak ve hem de okunup ezberlenmek yoluyla, kesintisiz olarak sürdürülmüştür. Evler, dükkânlar, câmi ve mescidler, okullar.. Kur'an öğretiminin yapıldığı başlıca yerlerdir.

Hız. Peygamber zamanında, başta Suffe Mektebi olmak üzere bazı yerlerde okullar açıldı. Daha sonra bu okulların sayısı giderek arttı. Ve zamanla, eğitim ve öğretimin kademeleşmesi ve gelişmesine paralel olarak, Kur'an ta'limi ilk, orta ve yüksek öğretim seviyesinde iyice yerleşip gelişti.

İslâm Tarihi boyunca, gerek devlet adamları, gerekse toplumun zenginleri ve halk, yaptıkları câmilerin yanında, bir de Kur'an öğretiminin yapılacağı okullar açtılar. Ayrıca, medreselerin bünyesinde de yer alan bu okullar, çeşitli devirlerde "Dâru'l-Kur'ân", "Dâru'l-Huffâz" ve "Dâru'l-Kurrâ" isimleriyle anılmışlardır.

SUMMARY

The History of the Instruction of Quran and the Institutions of Instruction

In this article the history of the instruction of Quran and the institutions established for this aim are being studied.

KUR'AN ÖĞRETİMİNİN ÖNEMİ ve BU KONUDAKİ GAYRETLER:

Kur'an-ı Kerim'in öğretimi, müslümanlar üzerine farz-ı kifâyedir¹. Bu bakımdan, bir toplum içinde bir grup müslümanın Kur'an öğrenmesi, ezberlemesi ve öğret-

* Dr.; Uludağ Univ. İlahiyat Fak. Tefsir ve Hadis Böl. Kur'an-ı Kerim Öğr. Gör.
1 Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh (öl. 794/1392), el-Bürhân fî Ulûmi'l-Kur'ân, C. I, Mısır-1972, s. 456; Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa (öl. 968/1561), Miftâhü's-Seâde, C. II, Kahire-1968, s. 401; Dimyâtı, Ahmed b. Muhammed (öl. 1117/1705), İthâfü Fudalâi'l-Beşer, İstanbul-1285, s. 4.

mesi gerekir. Ancak bu şekilde, diğer müslümanların üzerinden ilâhi sorumluluk kalkar; aksi halde bütün toplum günahkâr olur².

Kur'an öğretiminin, Dinimizde büyük bir önemi vardır. Yüce Allah, Kur'an kıraatıyla meşgul olanları övgüyle anmakta ve onları şöyle müjdelemektedir: "Gerçekten, Allah'ın kitabını okumaya devam edenler, namazı kılanlar, kendilerini rızıklandırdığımız şeylerden gizli ve açık infak edenler, asla tükenmeyecek bir kazanç umabilirler." (Fâtır 35/29-30). Bir başka âyette ise: "Mü'minler ancak onlardır ki, Allah anıldığı zaman kalbleri ürperir, karşılarında âyetleri okununca bu, onların imanını arttırır. Onlar ancak Allah'a dayanıp güvenirlir." (Enfâl 8/2), buyurmuştur. Cenab-ı Hak'ın, kendilerini sâlihler (= iyi kullar) sınıfına kattığı insanlar arasında Kur'an okuyucuları da vardır: "Onlar, geceleri secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar." (Alü imrân 3/113).

Peygamberimiz de bu konuya çok önem vermiş ve ömrü boyunca, Kur'an'ı iyi bilenleri hep önde tutmuş; teşvik etmiş, müjdelemiş, destek olmuş ve müslümanların bu hususa gereken önemi vermelerini istemiştir. Meşhur bir hadislerinde O: "Sizin hayrınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğretenlerinizdir"³ buyurmuştur. Tâbiûn'un büyüklerinden olan ve kırk yıldan fazla Kur'an öğretmenliği yapan Ebû Abdurrahman Sülemî (74/693), bu hadise işaret ederek: "Beni, Kur'an okutmak için, şu bulunduğum yerde oturtan işte budur"⁴, demiştir. Bir başka hadislerinde Hz. Peygamber: "Allah'ın Kitabından bir âyet öğrenmek için sabahleyin evinden çıkman, senin için, yüz rekât namaz kılmandan daha hayırlıdır"⁵ buyurmuştur. Tebûk seferinde (9/630), Mâlik b. Neccâr Oğullarının sancağını Peygamberimiz, Zeyd b. Sâbit'e vermiş ve: "Zeyd, Kur'an'ı çok iyi bilir, Kur'an ise mukaddemdir (önde ve önceliği olanır)"⁶ buyurmuştur. Bu konuda daha pekçok hadis vardır⁷. Yukarıda meallerini kaydettiğimiz âyet ve hadisler, konunun önemini göstermeye yeterlidir.

Ashab da, Kur'an'ın öğrenilmesine, okunmasına ve ezberlenmesine son derece önem verirlerdi. Onların birbirlerine olan üstünlüğü, Kur'an-ı Kerim'e olan liyâkatları ile ölçülürdü. Onlar, Peygamberimizin konuyla ilgili hadislerinde ifade edilen müjde ve derecelere lâıyk olabilmek için, âdeta birbirleriyle yarışmışlardır.

Peygamberimiz hayatta iken, ashabın çoğu, Kur'an-ı Kerim'i ya tamamen veya bir kısmını ezberlemiş durumda idiler. Ancak, ashab içerisinde hafız olanların sayısı kesin olarak tesbit edilememiştir. Fakat bazı olayların delâletiyle, onların arasında çok sayıda hafız bulunduğu neticesine varıyoruz. Meselâ 4/62 yılında meydana gelen Bi'ru Meüne vakasında 70 kadar hafız sahibinin; 12/633 yılında vukubulan Yemâne savaşında da en az bir o kadarının şehid düştüğünü öğreniyoruz⁸.

2 Zerkeşî, a.g.e., I, 456; Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman (öl. 911/1505), el-İtkân, C. I, Beyrut-1973, s. 99.

3 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 21; Ebû Dâvud, Vitr, 14; Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân 15; İbn Mâce, Mukaddime, 16; Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 2.

4 Aynı yerler.

5 İbn Mâce, Mukaddime, 16.

6 Miras, Kâmil, Tecrid-i Sarih Tercemesi, C. VIII, Ankara-1977, s. 276.

7 Bu hadislerden bazılarının meallerini ve kaynaklarını görmek için bkz: Çetin, Abdurrahman, Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi, İstanbul 1982, s. 17-26.

8 Süyûtî, a.g.e., I, 71.

Hatta bu son savaştaki şehid hafız sayısının 500⁹ veya 700 ve daha fazla¹⁰ olduğunu söyleyenler bile vardır.

Daha sonraki devirlerde de müslümanlar, Kur'an öğretimine büyük değer vermişlerdir. Gerek mescid ve camilerde, gerek okullarda ve gerekse özel olarak tutulan hocalar vasıtasıyla, çocuklara ilk öğretilen şey, Kur'an-ı Kerim olmuştur¹¹. Üst seviyedeki devlet yöneticileri de, çocukları için tuttıkları hocalara tâlimat verirken, ilk iş olarak, onlara Kur'an öğretmelerini istemişlerdir. Meselâ Abdülmelik b. Mervan'ın, çocukları için tuttuğu hocaya talimatı bu şekilde olmuştur¹². Amr b. Utbe, çocuklarının hocasına şöyle demişti: ".. Onlara Allah'ın Kitabını öğret.." ¹³. Kezâ Hişâm b. Abdülmelik de, oğluna müeddib seçtiği Süleyman Kelbî'ye şöyle söylemişti: ".. Sana birinci tavsiyem, ona, Allah'ın Kelâmını iyice öğretmendir." ¹⁴ Harun Reşid de, oğlunun öğretmeni Ahmer'e: "Ey Ahmer. Mü'minlerin emiri, oğlunu sana teslim etmekle, sana onun üzerinde tam tasarruf hakkını, ona da, sana karşı itaati vacib kılmıştır. Sen ona, mü'minlerin emirinin tesbit ettiği şekilde muamele et: Kur'an-ı Kerim'i okut.." ¹⁵, demiştir. Bu misâlleri çoğaltmak mümkündür.

Öte yandan, müslüman erkeklerde olduğu gibi, müslüman kadınların da, Kur'an öğretimine gereken önemi verdikleri bilinmektedir. "Kur'an-ı Kerim'in tilâveti ve hıfzıyla meşhur İslâm kadınları çok büyük sayıdadır. Bu hal, sahabiyelerden başlayarak bugüne kadar bütün İslâm âleminde devam edegelmiştir. Meşhur Türk seyyâhi Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde kaydettiğine göre, o tarihlerde, yalnız İstanbul'da mevcut dokuz bin hâfızın üçte birini, yani üç binini kadınlar teşkil ediyordu." ¹⁶.

KUR'AN ÖĞRETİM TARİHİ VE ÖĞRETİM KURUMLARI:

Kur'an öğretim tarihi, Kur'an'ın inzâliyle başlamıştır. Peygamberimiz, kendisine vahyedilen âyetleri derhal vahiy kâtiblerine yazdırır ve bunlar ayrıca müslümanlara tebliğ edilirdi. Müslümanlar da gelen vahiy öğrenip yazarlar ve ezberlemeye çalışırlardı. Böyle hem yazı ile hem de ezberleme yoluyla Kur'an öğretimi gerçekleşmiş oluyordu.

Hz. Peygamber daha Mekke'de iken, ashabtan Erkam'ın evinde bizzat Kur'an öğretimine başlamıştır. Aynı şekilde, hicretten iki yıl önce, Birinci Akabe Bey'atini (Nisan 620) müteâkip, Mus'ab b. Umeyr'i, Kur'an öğretmeni olarak Medine'ye gön-

-
- 9 İbn Kesir (774/1373), Fedâilü'l-Kur'ân, Mısır-ts., s. 9; İbnü'l-Cezeri (833/1429), en-Neşr, C. I, Mısır-ts. s. 7.
 10. Kurtubî, Muhammed b. Ahmed (öl. 671/1272), Tefsir, C. I, Mısır-1966, s. 50; Askalânî, İbn Hacer (öl. 852/1448), Fethul-Bârî, C. IX, Beyrut-ts., s. 9; Aynî, Bedrüddîn Mahmud (öl. 855/1451), Umdetü'l-Kârî, C. XX, Beyrut-ts. s. 16.
 - 11 Bkz: Corci Zeydan (öl. 1914), Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi, trc: Zeki Meğâ-miz, C. III, İstanbul-1329, s. 406-407.
 - 12 Ahmed Çelebi, İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi, trc: Ali Yardım, İstanbul-1976, s. 50.
 - 13 Çelebi, a.g.e., s. 51.
 - 14 Çelebi, a.g.e., s. 52.
 - 15 Aynı yer.
 - 16 Okiç, Tayyib, İslâmiyette Kadın Öğretimi, Ankara-1978, s. 47.

dermiştir. Mus'ab, Sa'd b. Zü'râre'nin evine yerleşmiş ve öğretmenlik vazifesini burada yapmıştır. Ayrıca o, müslümanlardan muhtelif şahısların evlerini dolaşarak, onlara Kur'an okutmuştur¹⁷.

Hicretten sonra da Peygamberimizin mescidi, bir "dâru'l-kurrâ" gibi kullanılmıştır. Zira Suffe talebeleri, esas itibariyle Kur'an tahsil ediyorlardı¹⁸.

Bir süre sonra Suffe'nin yetersiz kalması sebebiyle, Peygamberimiz tarafından, Medine'nin çeşitli mahallelerinde mektepler açılmıştır¹⁹. Bunlardan birisi de hicri ikinci yılda Medine'de, Mehremetü'bnü Nevfel'in evinde tesis edilen ve "dâru'l-kurrâ" adını taşıyan Kur'an mektebidir²⁰.

Medine'deki bu faaliyetlerin yanında, diğer şehirlerde de Kur'an öğretimi gerçekleştirilmiştir. Meselâ Muaz b. Cebel ve sonra Abdullah b. Abbas Mekke'de²¹, Abdullah b. Mes'ud Kufe'de²², Ebu Musâ Eş'ari Basra'da²³, Ebu'd-Derdâ da Şam'da²⁴ müslümanlara Kur'an öğretmişlerdir.

Taberî (310/922), hicri 11. senesinin olaylarını anlatırken, Rasûlüllah'ın, Muâz b. Cebel'i mekteplere müfettiş tayin ederek Yemen'e gönderdiğini ve Muâz'ın orada köy köy gezerek mektepler kurduğunu ve onları idare ettiğini kaydetmektedir²⁵.

Peygamberimizin vefatından sonra halifelîğe seçilen Hz. Ebû Bekr devrinde Kur'an-ı Kerim, bir cilt halinde toplanarak muhafaza altına alınmıştır. Bir komisyon tarafından büyük bir titizlikle gerçekleştirilen bu hizmet sayesinde hem Kur'an'ın muhafazası, hem de öğretimde güvenilir bir nüshaya dayanılması sağlanmıştır. Bu büyük hizmetle birlikte, Kur'an öğretiminin devam ettiği de şüphesizdir²⁶.

Aynı gayret, Hz. Ömer devrinde de artarak devam etmiştir. Hz. Ömer, ülkenin her tarafına yüksek maaşla Kur'an öğretmenleri tayin etti. Bu arada Übâde Humus'a, Ebu'd-Derdâ Şam'a, Muâz Filistin'e gönderildi²⁷.

Ebu Musâ Eş'ari, Basra Câmiinde, öğrencilerini halkalar halinde oturarak Kur'an öğretirdi. Aynı şekilde Ebu'd-Derdâ da, Şam Câmiinde, her gün, güneşin doğmasından öğle vaktine kadar ders verirdi. O, talebelerini onar kişilik gruplara ayırır, her grubun başına bir kalfa tayin ederdi²⁸. Muâz b. Cebel de, talebeleri çok kalabalık olduğu için, onları sınıflara ayırmış ve başlarına da birer öğretmen tayin etmişti. Kendisi de bir nevi başöğretmenlik yapıyordu²⁹.

Müslümanlar, fethettikleri yeni beldelere hemen hâfız muallimler tayin eder-

17 İbn Sa'd, Muhammed (öl. 230/844), Tabakâtü'l-Kübrâ, C. III, Beyrut-ts., s. 118.

18 Suffe mektebi hakkında bkz: Çetin a.g.e., s. 114-115.

19 Hamidullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, trc. Said Mutlu-Salih Tuğ, C. II, İstanbul-1969, s. 77.

20 Hamidullah, a.g.e., II, 77.

21 Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, Beyrut-1969, s. 173.

22 Ahmed Emin, a.g.e., s. 184.

23 Aynı yer.

24 Ahmed Emin, a.g.e., s. 189.

25 Hamidullah, Muhtasar Hadis Tarihi, trc: Kemal Kuşçu, İstanbul-1967, s. 23.

26 Bkz: Çetin, a.g.e., s. 91-102.

28 Doğrul, Ömer Rıza, Asr-ı Saadet, C. IV, İstanbul-1974, s. 404-405.

29 Abdülaziz Çâviş, Tefsîru Esrâri'l-Kur'ân, C. I, İst. 1331, s. 22.

lerdi. Ayrıca şehre atanan valilerin görevlerinden birisi de, Kur'an öğretimini sağlamaktı. Meselâ Hz. Ömer, bütün valilerine Kur'an tâlimine önem vermelerini emretmiş ve şehirlerindeki hafız sayısını muhtelif aralıklarla kendisine rapor etmelerini istemişti³⁰.

Hz. Osman zamanında ise, merkeze uzak olan bazı yerlerde görülen kıraat ihtilâflarını çözümlmek gayesiyle, Hz. Ebû Bekr devrinde toplanan Mushaf esas alınarak istinsah ettirilmiştir³¹. Belirli merkezlere, bu mushaflarla birlikte Kur'an öğretmenleri de gönderilmiştir. Bu cümleden olarak Medine'de Zeyd b. Sâbit, Mekke'de Abdullah b. Sâib, Şam'da Mugîre b. Ebî Şihâb, Kufe'de Ebu Abdirrahmân Sülemî ve Basra'da da Âmir b. Abdilkays görevlendirilmiştir³².

Kur'an'ın çeşitli kıraat vecihlerini konu edinen Kıraat İlmî, ortaya konulup, bu ilme dair eserler yazılıncaya kadar, Kur'an öğretimi, kıraat âlimleri ve hâfızlar tarafından ağızdan ağıza ve fâsılasız olarak nesilden nesile nakledilerek gerçekleştirilmiştir. Bir süre sonra da, Kur'an kıraatını konu edinen eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu eserler, "kurrâ halkaları", "dârü'l-Kur'ân", "dârü'l-huffâz" ve "dârü'l-kurrâ" ların müfredatını oluşturmuştur³³.

Kur'an-ı Kerim'i, çeşitli kıraatlara göre okumayı, ihtisas derecesinde öğreten mektepler, çeşitli devirlerde, değişik isimlerle anılmışlardır. Bu müesseseler Eyyûbüler zamanında "dârü'l-Kur'ân", Anadolu Selçukluları ve Karaman Oğulları devrinde "dârü'l-huffâz", Osmanlılar zamanında ise "dârü'l-kurrâ" adını almıştır.

Anadolu Selçuklularından önce Şam'da, "dârü'l-kurrâ" adıyla İbnü'l-Müncâ ve Şeyh İbnü Ömer medreselerinin mevcudiyetinden bahsedilmektedir. Anadolu Selçukluları döneminde ise Konya'da Sâhib Atâ, Ferhûniyye, Saadeddin Ömer, Nasuhi Bey; Karaman Oğulları zamanında da Hacı Yahya Bey, Hoca Salman, Has Yusuf Ağa, Kadı İmâdüddin ve Hacı Şemseddin dârü'l-huffâzları tesis olunmuştur³⁴.

Osmanlılar zamanında kurulan ihtisas medreselerinin bir bölümünü de dârü'l-kurrâ'lar teşkil etmiştir. Sıbyan mektebinde Kur'an okumayı öğrenmiş olan öğrenci, önce aşağı seviyede bir dârü'l-kurrâ'ya girerek hıfzını tamamlar, daha sonra da yüksek seviyedeki bölüme geçerek Kıraat ve Tecvid ilimlerini öğrenirdi. Dârü'l-kurrâ'lar, uygulama imkânı vermesi bakımından, genellikle câmilerde veya çevresinde tesis edilmiştir³⁵.

Osmanlıların ilk dârü'l-kurrâ'sının Bursa Ulu Câmiinde, İbnü'l-Cezeri'nin (öl. 833/1429) hocalığını yaptığı Yıldırım Bayezid Dârü'l-kurrâ'sı olduğu bildirilmektedir³⁶. Bu devirde, bu mektepler çok yaygındı. Evliya Çelebi, İstanbul'un dârü'l-kurrâ'larını anlatırken sultan, vezir ve diğer devlet büyüklerine ait ne kadar cami varsa, her birinin yanında mutlaka bir dârü'l-kurrâ bulunduğunu bildirmekte-

30 Doğrul, a.g.e., IV, 405-406.

31 Geniş bilgi ve kaynak için bkz: Çetin, a.g.e., s. 103-110.

32 Zürkânî, Muhammed Abdülazim, Menâhilü'l-İrfân, C. 1, Mısır-ts, s. 403-404.

33 Baltacı, Câhid, Osmanlı Medreseleri, İstanbul-1976, s. 14.

34 Baltacı, a.g.e., s. 14-15.

35 Baltacı, a.g.e., s. 23.

36 Aynı yer.

dir³⁷. Bunlardan başka, müstakil olarak Süleymaniye, Hüsrev Kethüdâ, Mehmed Paşa, Sa'di Çelebi, İmamzâde, Bosnalı Mehmed Paşa ve Müftüzâde dârü'l-kurrâ'larını zikretmektedir³⁸. Ayrıca yine İstanbul'da Atik Valide, Molla Gürâni, Mustafa Ağa, Çırçır, Hoca Saadeddin Efendi dârü'l-kurrâ'ları da belli başlı Kur'an mekteplerindendi. Bundan başka Amasya'da II. Bayezid, Abdullah Paşa, Ali Çelebi, Nuh Bey ve Sultan Hatun; Edirne'de Selimiye; Tire'de Şehzâde dârü'l-kurrâları bulunmaktaydı³⁹. Bu müesseseler, medreselerin ilgasına ve Türkiye'deki eğitim düzeninin değişmesine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir⁴⁰. Bugün Türkiye'de Kur'an öğretimi cami ve mescidler, Kur'an Kursları, İmam-Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakültelerinde devam ettirilmektedir.

SONUÇ

Kur'an-ı Kerim öğretimine, başta Peygamberimiz ve ashab olmak üzere, İslâm tarihi boyunca, müslümanlar tarafından büyük önem verilmiştir.

Kur'an öğretim tarihi, Kur'an'ın inzâliyle başlamış ve günümüze kadar kesintisiz olarak devam etmiştir.

Bu alandaki öğretim, hem yazılmak ve hem de okunup ezberlenmek suretiyle, çift metodla yapılmıştır.

Kur'an öğretimi genellikle cami, mescid ve evlerde yapılmış; bununla birlikte yine bu gaye ile, çeşitli seviyelerde okullar da açılmıştır. Bu arada, değişik devirlerde, "dârü'l-Kur'ân, dârü'l-huffâz ve dârü'l-kurrâ" gibi değişik isimlerle, bugünkü fakültelerin seviyesinde, yüksek öğretim kurumları da kurulmuştur.

KAYNAKLAR

- Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, Beyrut-1969.
Askalânî, Fethu'l-Bârî, C.IX, Beyrut-ts.
Aynî, Umdetü'l-Kâfî, C. XX, Beyrut-ts.
Baltacı C., Osmanlı Medreseleri, İstanbul-1976.
Buhârî, el-Câmiu's-Sahih, C. VI, İstanbul-1979.
Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi, Çev: Z. Meğâmiz, C. III, İstanbul-1329.
Çâviş, A., Tefsîru Esrâri'l-Kur'ân, C. I, İstanbul-1331.
Çelebi, A., İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi, Çev: A. Yardım, İstanbul-1976.
Çetin, A., Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi, İstanbul-1982.
Dârimî, es-Sünen, Mısır-ts.
Dimyâtî, İthâfü Fudalâi'l-Beşer, İstanbul-1285.
Doğrul, Ö.R., Asr-ı Saâdet, C. IV, İstanbul-1974.
Ebu Dâvud, es-Sünen, C. I, Mısır-1952.

37 Evliya Çelebi, Seyahâtname, C. II, İstanbul-1971, s. 21.

38 Evliya Çelebi, a.g.e., II, 22.

39 Bkz: Baltacı, a.g.e., s. 605-611.

40 Karaçam, İsmail, Kur'an-ı Kerim Talimi, Nesil Dergisi, C.IV, Sayı: 37-38, İstanbul 1979, s. 59.

- Evliya Çelebi, Seyahatnâme, C. II, İstanbul-1971.
Hamidullah, M., İslâm Peygamberi, Çev: S. Mutlu-S. Tuğ, C. II, İstanbul-1969.
Hamidullah, M., Muhtasar Hadis Tarihi, Çev: K. Kuşçu, İstanbul-1967.
İbn Kesîr, Fedâilü'l-Kur'ân, Mısır-ts.
İbn Mâce, es-Sünen, C. I, Mısır-ts.
İbn Sa'd, Tabakâtü'l-Kübrâ, C. III, Beyrut-ts.
İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, C. I, Mısır-ts.
Karaçam, İ., Kur'an-ı Kerim Talimi, Nesil Dergisi, C. IV, s. 59, 1979.
Kurtubî, Tefsir, C. I, Mısır-1966.
Miras K., Tecrid-i Sarih Tercemesi, C. VIII, Ankara-1977.
Okıç, M.T., İslâmiyette Kadın Öğretimi, Ankara-1978.
Süyûtî, el-İtkân, C. I, Beyrut-1973.
Taşköprizâde, Miftâhü's-Seâde, C. II, Kahire-1968.
Tirmizî, el-Câmiu's-Sahih, C. V, Mısır-ts.
Zerkeşî, B., el-Bürhân fî Ulûmi'l-Kur'ân, C. I, Mısır-1972.
Zürkânî, M., Menâhilü'l-İrfân, C. I, Mısır-ts.